

کاوشی در تاریخ فقه‌های امامیه قرون چهارم و پنجم هجری

سید محمدحسین حاجی‌زاده قمصری^۱

چکیده

از مهم‌ترین مسائل هر علم، آشنایی با تاریخ آن علم و عالمان آن است. در میان مهم‌ترین فقه‌های تاریخ امامیه، نام برخی فقه‌های قرون چهارم و پنجم هجری به چشم می‌خورد که نقش بسزایی در دانش فقه داشته‌اند. این فقهاء - که در عصر نزدیک به امام زندگی می‌کردند - حضور چشم‌گیری در پیشرفت فقه امامیه داشته و به همین جهت، همواره در بحث‌های علمی مطرح در این علم، نقش تأثیرگذاری ایفا نموده‌اند. این مقاله به زندگی‌نامه مختصر، آثار و به‌طور کلی تاریخ برخی از مهم‌ترین فقه‌های امامیه در قرون چهارم و پنجم هجری پرداخته است. این دوره به دلیل ظهور فقه‌های بزرگ تاریخ امامیه، یکی از مهم‌ترین قرون تاریخ علم فقه به حساب می‌آید. بررسی‌ها با بهره‌گیری از منابع قرون پنجم تا نهم هجری به روش کتابخانه‌ای توصیفی و با هدف شناخت این فقهاء انجام شده است. در نهایت برای مخاطب اثبات گردیده که این فقهاء، حضور بسیار چشم‌گیری در فقه امامیه داشته‌اند.

واژگان کلیدی: فقه‌های امامیه، شیخ کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ

طوسی.

تأسیس: ۶۳ (۴۱) ۱۳ هـ. ش

۱. طلبه پایه چهارم مدرسه شهیدین علیه السلام، قم.

۱. مقدمه

آشنایی با تاریخ علوم و عالمان آن همواره از مهم‌ترین مسائل هر علمی است. در میان مهم‌ترین فقهای تاریخ امامیه، نام برخی فقهای قرون چهارم و پنجم هجری به چشم می‌خورد که نقش بسزایی در دانش فقه داشته‌اند. حضور چشم‌گیر این فقهاء - که در عصر نزدیک به امام زندگی می‌کردند - در پیشرفت فقه امامیه سبب شده است تا همواره در بحث‌های علمی مطرح در این علم، نقش تأثیرگذاری ایفا نمایند. مقاله پیش رو درصدد است تا با بررسی زندگی‌نامه مختصر برخی از مهم‌ترین فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری که به دلیل ظهور فقهای بزرگ تاریخ امامیه یکی از مهم‌ترین قرون در تاریخ علم فقه می‌باشد، به شناخت این فقهاء دست یابد.

مقالاتی پیرامون این موضوع نوشته شده است که یا عنوان جامع‌تری را در بر می‌گیرند؛ مانند: پیشنهادی در ادوار تحولات فقه امامیه (عظیمی، ۱۳۸۱ ش)، صص ۱۵۶-۱۲۵) و یا دامنه خاص‌تری را شامل می‌شوند؛ مانند: کلینی (پیشوایان فکری شیعه) (وکیلی، ۱۳۴۶ ش)، صص ۵۵-۶۰)، علم‌الهدی شریف مرتضی (اوز، ۱۳۹۴ ش)، صص ۱۵۲-۱۴۵) و تأثیر شخصیت شیخ طوسی بر فقه و آرای فقهای پس از خود (ابویی مهریزی، ۱۳۸۵ ش)، صص ۸۰-۶۳) و هیچ یک به صورت اختصاصی به فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری نپرداخته‌اند.

پرسش اصلی این مقاله عبارت است از: «تاریخ فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری چگونه بوده است؟» برای پاسخ به این سؤال نیازمند پاسخ‌گویی به پرسش‌های زیر هستیم:

۱. فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری چه کسانی هستند؟

۲. فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری چه آثاری داشته‌اند؟

۳. رابطه میان فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری چگونه بوده است؟

۴. دیدگاه علمای فقه به فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری و آثارشان چگونه است؟

در این مقاله زندگی‌نامه مختصر برخی از مهم‌ترین فقهای امامیه قرون چهارم و پنجم هجری، آثار ایشان و به طور کلی تاریخ آنان، با بهره‌گیری از منابع قرون پنجم تا نهم هجری به روش کتابخانه‌ای توصیفی بررسی خواهد شد.

۲. فقه‌های امامیه قرون چهارم و پنجم هجری

در این بخش از مقاله، پنج تن از فقه‌های امامیه (شیخ کلینی، شیخ صدوق، شیخ مفید، سید مرتضی و شیخ طوسی) بر اساس تاریخ وفات مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

۱.۲. شیخ کلینی

مباحث مربوط به شیخ کلینی در ضمن پنج عنوان آورده می‌شود:

۱.۱.۲. معرفی اجمالی

ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق کلینی رازی اهل ری بوده و تا هنگام وفاتش در بغداد ساکن بود. (صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۵، ص ۱۴۷؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۴۳۳) او شخصی عالی‌قدر، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹) ثقه^۱، حدیث‌شناس^۲، فقیه (ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۵۶۶؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۵، ص ۱۴۷؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۴۳۳) و از مصنفین شیعه (همان) بود که در زمان خود پیشوای علمای امامیه و افتخار آنان در ری (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۵۶۶) به‌شمار می‌رفت.

۲.۱.۲. اساتید

از شاخص‌ترین اساتید شیخ کلینی می‌توان به محمد بن یحیی، علی بن موسی کمیدانی، داوود بن کوره، احمد بن ادريس و علی بن ابراهیم بن هاشم اشاره کرد. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷)

۳.۱.۲. شاگردان

ابن قولویه، (همان) ابن ابی‌رافع، (ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۵۶۶؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۱، ص ۴۹۲) هارون بن موسی تلعبری، ابو غالب زراری، ابوالفضل شیبانی، ابن عقده کوفی و ابوالحسن عبدالکریم بن عبدالله بن نصر بزاز از شاخص‌ترین شاگردان او بودند. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۱)

۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۰؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵.

۲. همان؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳ ش، ص ۴۳۹؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۹۹.

۴-۱-۲. آثار

شیخ کلینی کتاب بزرگی را در طی بیست سال نوشت (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵) که کافی نامیده شد.^۱ نجاشی می‌گوید: در مسجد لؤلؤی که مسجد نفطویه نحوی بود، گروهی از شیعیان کتاب کافی را از ابوالحسین احمد بن احمد کوفی کاتب فرا می‌گرفتند. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷)

از دیگر کتب او می‌توان به الرد علی القرامطة، (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۰؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۹۹) رسائل الائمة عليه السلام، (همان) تعبیر الرؤیا، (همان) الرجال و ما قيل في الائمة عليه السلام من الشعر اشاره کرد. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷)

نجاشی تمام کتب شیخ کلینی را از شیخ مفید، حسین بن عبیدالله غضائری (پدر ابن‌غضائری صاحب رجال) و احمد بن علی بن نوح سیرافی، و آنها از ابن‌قولویه و او از خود شیخ نقل کرده است. (همان)

شیخ طوسی نیز تمام کتب شیخ کلینی را از چهار طریق به ایشان نقل کرده است. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۱)

۵-۱-۲. وفات

شیخ کلینی در سال سیصد و بیست و نه^۲ یا سیصد و بیست و هشت^۳ هجری قمری مشهور به سال تناثر النجوم (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۸؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵) - به معنای پراکنده شدن و از بین رفتن ستارگان - در بغداد^۴ درگذشت. ابوقیراط محمد بن جعفر حسنی بر او نماز خواند (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۶) و ایشان را در باب الکوفة به خاک سپردند.^۵

۱. همان.

۲. نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵.

۳. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۱؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۵؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۷، ص ۵۶۶؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۱، ص ۴۹۲؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۵، ص ۱۴۷؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۴۳۳.

۴. همان؛ نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۷؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹.

۵. نجاشی، بی‌تا، ص ۳۷۸؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۱؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۸۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۶.

۲-۲. شیخ صدوق

مباحث مربوط به شیخ صدوق در ضمن پنج عنوان آورده می‌شود:

۱-۲-۲. معرفی اجمالی

ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی ساکن ری (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۸۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸) و شخصی عالی‌قدر^۱ بود. او پیشوای علمای امامیه و افتخار آنان در خراسان به شمار می‌رفت (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۸۹؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸) و علاوه بر آن از علومی مانند حدیث‌شناسی^۲، رجال (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸) و فقه (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹) برخوردار بود. شیخ صدوق حافظ احادیث بوده^۳ و مانند او در حفظ احادیث و فراوانی علم در قمی‌ها دیده نشده بود. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۷؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸)

۲-۲-۲. اساتید

از شاخص‌ترین اساتید او می‌توان به پدرش علی بن حسین بن بابویه، (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۴، ص ۱۵۰) محمد بن حسن بن ولید قمی (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۷) و احمد بن علی بن ابراهیم (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۱۳) اشاره کرد.

۳-۲-۲. شاگردان

شیخ صدوق در سال سیصد و پنجاه و پنج هجری قمری وارد بغداد شد و با وجود اینکه جوان بود، بزرگان امامیه در مجلس درس او شرکت می‌کردند. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۸۹؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸)

شیخ مفید، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸؛ ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۲، ص ۳۲۱) حسین بن عبیدالله غضائری (پدر ابن غضائری صاحب رجال)، (همان) ابوالحسن

۱. شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۷؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸.

۲. همان.

۳. همان؛ ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۲، ص ۳۲۱.

جعفر بن حسن بن حسكة قمی، (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸؛ ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۲، ص ۳۲۱) ابوزکریا محمد بن سلیمان حمزانی، (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸) علی بن احمد بن عباس نجاشی (پدر نجاشی صاحب رجال)، (نجاشی، بی تا، ص ۳۹۲) هارون بن موسی تلکبری (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹) و محمد بن طلحه نعالی بغدادی (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۴، ص ۱۵۰) از شاخص‌ترین شاگردان او بودند.

۴-۲-۲. آثار

شیخ صدوق دارای سیصد^۱ تألیف در موضوعات مختلف می باشد که از میان آنها می توان به من لا یحضره الفقیه، الأمالی و عیون أخبار الرضا علیه السلام اشاره کرد. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸) دیگر کتب او عبارت اند از:

۱. آثار تفسیری: تفسیر القرآن و مختصر تفسیر القرآن؛
۲. آثار حدیثی: علل الشرائع و معانی الاخبار؛
۳. آثار کلامی: التوحید، النبوة، إثبات الوصية لعلی علیه السلام، إثبات خلافته، إثبات النص علیه، إثبات النص علی الائمة علیهم السلام، الرسالة الاولى فی الغیبة، الرسالة الثانية، الرسالة الثالثة، الرسالة فی أركان الاسلام، الرجعة، دلائل الائمة و معجزاتهم علیهم السلام، جامع حجج الانبیاء علیهم السلام و جامع حجج الائمة علیهم السلام؛
۴. آثار فقهی: المقنع، الهدایة، فرائض الصلاة، فضل المساجد، مواقیات الصلاة، فقه الصلاة، الجمعة و الجماعة، السهو، الصلوات سوى الخمس، نوادر الصلاة، الزکاة، الخمس، حق الجداد، الجزية، المياه، السواک، الوضوء، التیمم، الاغسال، الحيض و النفاس، نوادر الوضوء، فضائل الصلاة، فضل الصدقة، الصوم، الفطرة، الاعتکاف، جامع الحج، علل الحج، جامع تفسیر المنزل فی الحج، جامع ادب المسافر للحج، جامع فرض الحج و العمرة، جامع فقه الحج، النکاح، الوصایا، الوقف، الصدقة و النحل و الهبة، السكنی و العمری، الحدود، الديات، المعائش و المكاسب، التجارات، العتق و التدبیر و المكاتبه،

۱. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۷؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۱۱؛ ابن داوود، بی تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸؛ ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۲، ص ۳۲۱.

القضاء و الاحكام، اللقاء و السلام، اللعان، الاستسقاء، المتعة، كتاب فى تحريم الفقاع، الموالة، مسائل الوضوء، مسائل الصلاة، مسائل الزكاة، مسائل الخمس، مسائل الوقف، مسائل النكاح، مسائل الحج، مسائل العقيقة، مسائل الرضاع، مسائل الطلاق، مسائل الديات و مسائل الحدود؛

۵. اثر رجالى: المعرفة برجال البرقى؛

۶. آثار اخلاقى: ثواب الاعمال، عقاب الاعمال، الخصال، المصادقة و المواعظ و الحكم؛
 ۷. آثار در علوم مختلف: مدينة العلم، السلطان، فضائل العلوية، الخواتيم، غريب حديث النبى ﷺ و الأئمة ، الحذاء و الخف، حذو النعل بالنعل، المحافل، علل الوضوء، الطرائف، الملاهى، العلل غير مبوب، المواريث، صفات الشيعة، كتاب فى ابى طالب و عبدالمطلب و عبدالله و آمنة ، العوض عن المجالس، الفوائد، المعرفة فى فضل النبى و اميرالمؤمنين و الحسن و الحسين ، الاوائل، الاواخر، الاوامر، المناهى، الفرق، خلق الانسان، فضل المعروف، جامع فضل الكعبة و الحرم، أدعية الموقف، القربان، المدينة و زيارة قبر النبى و الأئمة ، جامع نوادر الحج، زيارات قبور الأئمة ، كتاب فى زيارة موسى و محمد ، جامع زيارة الرضا ، الشعر، فضائل جعفر الطيار، السنة، كتاب فى زيدبن على ، الانابة، الضيافة، التاريخ، علامات اخر الزمان، فضل الحسن و الحسين ، رسالة فى شهر رمضان، جواب رسالة وردت فى شهر رمضان، الرجال المختارين من اصحاب النبى ﷺ، أوصاف النبى ﷺ، الروضة، امتحان المجالس، أخبار سلمان و زهده و فضائله، أخبار ابى ذر و فضائله، التقية، نوادر الطب، جوابات المسائل الواردة عليه من واسط، جوابات المسائل الواردة عليه من قزوین، جوابات مسائل وردت من مصر، جوابات مسائل وردت من البصرة، جوابات مسائل وردت من الكوفة، جواب مسألة وردت عليه من المدائن فى الطلاق، كتاب فيه ذكر من لقيه من أصحاب الحديث و عن كل واحد منهم حديث، ذكر المجلس الذى جرى له بين يدى ركن الدولة، ذكر مجلس اخر، ذكر مجلس ثالث، ذكر مجلس رابع، ذكر مجلس خامس، الشورى، اللباس، المسائل، الخطاب، فضل العلم، إبطال الغلو و التقصير، السر المكتوم إلى الوقت المعلوم، المختارين ابى عبيد، الناسخ و المنسوخ، جواب مسألة نيشابور (نيسابور)، رسالته إلى

ابی محمد الفارسی فی شهر رمضان، الرسالة الثانية إلى اهل بغداد فی معنى شهر رمضان، إبطال الاختیار و إثبات النص، مولد امیرالمؤمنین علیه السلام، مولد فاطمة علیها السلام، مصباح المصلی، الجمل، جامع کتاب أخبار عبدالعظیم بن عبد الله الحسنی، تفسیر قصیده فی اهل البيت علیهم السلام، مجموعه کتب المصابیح: (المصباح الاول: ذکر من روى عن النبی صلی الله علیه و آله من الرجال، المصباح الثاني: ذکر من روى عن النبی صلی الله علیه و آله من النساء، المصباح الثالث: ذکر من روى عن امیرالمؤمنین علیه السلام، المصباح الرابع: ذکر من روى عن فاطمة علیها السلام، المصباح الخامس: ذکر من روى عن ابی محمد الحسن بن علی علیه السلام، المصباح السادس: ذکر من روى عن ابی عبد الله الحسین بن علی علیه السلام، المصباح السابع: ذکر من روى عن علی بن الحسین علیه السلام، المصباح الثامن: ذکر من روى عن ابی جعفر محمد بن علی علیه السلام، المصباح التاسع: ذکر من روى عن ابی عبد الله الصادق علیه السلام، المصباح العاشر: ذکر من روى عن موسى بن جعفر علیه السلام، المصباح الحادی عشر: ذکر من روى عن ابی الحسن الرضا علیه السلام، المصباح الثاني عشر: ذکر من روى عن ابی جعفر الثاني علیه السلام، المصباح الثالث عشر: ذکر من روى عن ابی الحسن علی بن محمد علیه السلام، المصباح الرابع عشر: ذکر من روى عن ابی محمد الحسن بن علی علیه السلام و المصباح الخامس عشر: ذکر الرجال الذين خرجت إليهم التوقيعات و مجموعه کتب الزهد: (زهد النبی صلی الله علیه و آله، زهد امیرالمؤمنین علیه السلام، زهد فاطمة علیها السلام، زهد الحسن علیه السلام، زهد الحسین علیه السلام، زهد علی بن الحسین علیه السلام، زهد ابی جعفر علیه السلام، زهد الصادق علیه السلام، زهد ابی ابراهیم علیه السلام، زهد الرضا علیه السلام، زهد ابی جعفر الثاني علیه السلام، زهد ابی الحسن علی بن محمد علیه السلام و زهد ابی محمد الحسن بن علی علیه السلام). (نجاشی، بی تا، صص ۳۹۲-۳۸۹)

ابن شهر آشوب علاوه بر کتب نام برده، کتب دیگری نیز برای شیخ صدوق ذکر می کند که عبارت اند از: الاعتقادات، کمال الدین، دعائم الاسلام، المرشد، مقتل الحسین علیه السلام، کتاب إلى اهل المعرفة و الدین، دین الإمامیة، المعراج، صلاة الحاجات و نهج الإمامة. (ابن شهر آشوب، بی تا، صص ۱۱۱ و ۱۱۲)

نجاشی تمام کتب شیخ صدوق را از پدرش علی بن احمد بن عباس نجاشی و او از خود شیخ نقل کرده است. (نجاشی، بی تا، ص ۳۹۲)

شیخ طوسی نیز تمام کتب شیخ صدوق را از شیخ مفید، حسین بن عبید الله غضائری (پدر

ابن غضائری صاحب رجال)، ابوالحسن جعفر بن حسن بن حسکه قمی و ابوزکریا محمد بن سلیمان حمرائی و آنها از خود شیخ نقل کرده‌اند. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸)

۵-۲-۲. وفات

شیخ صدوق در سال سیصد و هشتاد و یک هجری قمری در ری درگذشت. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۹۲؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۷۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸)

۳-۲. شیخ مفید

مباحث مربوط به شیخ مفید در ضمن پنج عنوان آورده می‌شود:

۱-۳-۲. معرفی اجمالی

ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان بن عبدالسلام بن جابر بن نعمان بن سعید بن جبیر بن وهیب بن هلال بن اوس بن سعید بن سنان بن عبدالدار بن ریان بن قطر بن زیاد بن حارث بن مالک بن ربیعۃ بن کعب بن حارث بن کعب بن علة بن خلد بن مالک بن ادد بن زید بن یشجب بن عریب بن زید بن کهلان بن سبأ بن یشجب بن یعرب بن قحطان مشهور به شیخ مفید^۱ و ابن معلّم^۲ در سال سیصد و سی و شش (نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۲؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸) یا سیصد و سی و هشت^۳ هجری قمری به دنیا آمد. او پیشوای علمای امامیه^۴ و

۱. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۳؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸؛

ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۲۵؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۴، ص ۳۰؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۱۰۸؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۲۲؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۷، ص ۷۵.

۲. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۴، ص ۳۷۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۲۵؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۴، ص ۳۰؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۱، ص ۱۰۸؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۲۲؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۷، ص ۷۵.

۳. نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۳؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۹؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۲؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸.

۴. نجاشی، بی‌تا، ص ۳۹۹؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۸؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۸؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۲۵؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۲۲؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۷، ص ۷۵؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸.

شخصی عالی‌قدر (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹) به شمار می‌رفت که برتری‌اش در فقه^۱، کلام^۲، حدیث (ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶) و ثقه بودن (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۴۹) مشهورتر از آن بود که به وصف آید. (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۹۹؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۸) علاوه بر آن، شیخ مفید از علومی مانند اصول، رجال، تفسیر، نحو و شعر برخوردار بود. (ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶)

۲-۳-۲. اساتید

از شاخص‌ترین اساتید او می‌توان به ابن قولویه، (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۳) شیخ صدوق، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۹؛ همو، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۸؛ ذهبی، ۲۰۰۶، م، ج ۱۲، ص ۳۲۱) علی بن محمد رفا (ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۳) و ابوالجیش بلخی (همان) اشاره کرد.

۳-۳-۲. شاگردان

سید مرتضی^۳، سید رضی، (صفدی، ۲۰۰۰، م، ج ۱، ص ۱۰۸؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸، م، ج ۱۲، ص ۱۹؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸) نجاشی، (نجاشی، بی‌تا، ص ۳۹۹) شیخ طوسی (شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۹) و سلار دیلمی (ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۰۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۱۶۷) از شاخص‌ترین شاگردان او بودند.

۴-۳-۲. آثار

شیخ مفید دارای دویست^۴ تألیف می‌باشد. از کتب او می‌توان به الرسالة المقنعة، الارکان فی دعائم الدین، الايضاح فی الامامة، الافصاح فی الامامة، الارشاد، العیون و المحاسن، الفصول

۱. شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۸؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ یافعی، ۱۹۹۷، م، ج ۳، ص ۲۲؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸.

۲. شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۸؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، م، ج ۴، ص ۳۷۴؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ ذهبی، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ یافعی، ۱۹۹۷، م، ج ۳، ص ۲۲.

۳. ابن جوزی، ۱۹۹۲، م، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ذهبی، ۱۹۸۵، م، ج ۲، ص ۲۷۳؛ صفدی، ۲۰۰۰، م، ج ۱، ص ۱۰۸؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸، م، ج ۱۲، ص ۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱، م، ج ۴، ص ۲۲۳؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸.

۴. شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۸؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۳؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۸؛ ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ همو، ۱۹۸۵، م، ج ۲، ص ۲۲۵؛ همو، ۱۹۶۳، م، ج ۴، ص ۳۰؛ یافعی، ۱۹۹۷، م، ج ۳، ص ۲۲.

من العيون و المحاسن، الرد على الجاحظ العثمانية، نقض المروانية، نقض فضيلة المعتزلة،
 المسائل الصاغانية، مسائل النظم، المسألة الكافئة فى إبطال توبة الخاطئة، النقض على ابن عباد
 فى الامامة، النقض على على بن عيسى الرمانى، النقض على ابي عبدالله البصرى كتابه فى
 المتعة، الموجز فيها، مختصر المتعة، مناسك الحج، مناسك الحج المختصر، المسائل العشرة
 فى الغيبة، مختصر فى الغيبة، مسألة فى المسح على الرجلين، مسألة فى نكاح الكتائيات، جمل
 الفرائض، مسألة فى الارادة، مسألة فى الاصلح، اصول الفقه، الموضح فى الوعيد، كشف
 الالباس، كشف السرائر، الجمل، لمح البرهان، مصاييح النور، الاشراف، الفرائض الشرعية،
 النكت فى مقدمات الاصول، ايمان ابي طالب، مسائل اهل الخلاف، احكام النساء، عدد الصوم
 و الصلاة، الرسالة إلى اهل التقليد، التمهيد، الانتصار، الكلام فى الانسان، الكلام فى وجوه
 إعجاز القرآن، الكلام فى المعدوم، الرسالة العلوية، أوائل المقالات، بيان وجوه الاحكام، المزار
 الصغير، الاعلام، جواب المسائل فى اختلاف الاخبار، العويص فى الاحكام، رسالة الجنيدى
 إلى اهل مصر، النصرة فى فضل القرآن، جوابات اهل الدينور (دينور)، جوابات ابي جعفر
 القمى، جوابات على بن نصر العبدجاني (الغندجاني)، جوابات الامير ابي عبدالله، جوابات
 الفارقيين فى الغيبة، نقض الخمس عشرة مسألة على البلخى، نقض الامامة على
 جعفر بن حرب، جوابات ابن نباتة، جوابات الفيلسوف فى الاتحاد، جوابات ابي الحسن سبط
 المعافى بن زكريا فى إعجاز القرآن، جوابات ابي الليث الاوانى الكلام على الجبائى فى المعدوم،
 جوابات النصيرين بشير فى الصيام، النقض على الواسطى، الاقناع فى وجوب الدعوة، المزورين
 عن معانى الاخبار، جوابات ابي الحسن النيسابورى (النيسابورى)، البيان فى تأليف القرآن،
 جوابات الترقفى فى فروع الفقه، الرد على ابن كلاب فى الصفات، النقض على الطلحى فى
 الغيبة، كتاب فى إمامة امير المؤمنين عليه السلام من القرآن، كتاب فى تأويل قوله تعالى فاسألوا أهل
 الذكر، المسألة الموضحة عن أسباب نكاح امير المؤمنين عليه السلام، الرسالة المقنعة فى وفاق
 البغداديين من المعتزلة لما روي عن الائمة عليه السلام، جوابات مقاتل بن عبد الرحمن عما استخرجه من
 كتب الجاحظ، جوابات بنى عرقل (عرفان)، المسألة على الزيدية، المجالس المحفوظة فى فنون
 الكلام، الأمالى المتفرقات، نقض كتاب الاصم فى الامامة، جوابات مسائل اللطيف من
 الكلام، الرد على الخالدى فى الامامة، الاستبصار فيما جمعه الشافعى، الكلام فى الخبر

المختلق بغير أثر، الرد على العتيقي في الشورى، أقسام مولى في اللسان، جوابات ابي الحسن الحصيني، مسائل الزيدية، كتاب (جوابات) المسألة في أقضى الصحابة، مسألة في تحرير ذبائح اهل الكتاب، مسألة في البلوغ، مسألة في العترة، الزاهر في المعجزات، جوابات ابي جعفر محمد بن الحسين الليثي، النقض على غلام البحراني في الامامة، النقض على النصيبي في الامامة، مسألة في النص الجلي، الكلام في حدث (حدوث) القرآن، جوابات الشريكين في فروع الدين، مقابس الانوار في الرد على اهل اخبار، الرد على الكرابيسي في الامامة، الكامل في الدين، الافتخار، الرد على القتيبي في الحكاية والمحكي، الرد على الجبائي في التفسير، الجوابات في خروج (الامام) المهدي عليه السلام، الرد على اصحاب الحلاج، تاريخ الشريعة، تفضيل الائمة عليهم السلام على الملائكة، المسألة الجنبيلية، قضية العقل على الافعال، مسألة محمد بن الخضر الفارسي، جوابات اهل طبرستان، كتاب في الرد على الشعبي، جوابات اهل الموصل في العدد والرؤية، مسألة في تخصيص الايام، مسألة في معنى قول النبي صلى الله عليه وآله اصحابي كالنجوم، مسألة فيما روته (رواه) العامة، مسألة في القياس مختصر، المسألة الموضحة في تزويج عثمان، الرد على ابن عون في المخلوق، مسألة في معنى قوله صلى الله عليه وآله إني مخلف فيكم الثقلين، مسألة في خبر مارية، كتاب في قوله صلى الله عليه وآله أنت مني بمنزلة هارون من موسى، جوابات ابن الحمامي، كتاب في الغيبة، كتاب في تفضيل امير المؤمنين عليه السلام على سائر اصحابه، مسألة في قوله المطلقات، جوابات (جواب) المافروخي في المسائل، جواب (جوابات) ابن واقد السني، الرد على ابن رشيد في الامامة، الرد على ابن الاخشيد في الامامة، مسألة في الاجماع، مسألة في ميراث النبي صلى الله عليه وآله، الاجوبة عن المسائل الخوارزمية، الرسالة إلى الامير ابي عبدالله و ابي طاهر بن ناصر الدولة في مجلس جرى في الامامة، مسألة في معرفة النبي صلى الله عليه وآله بالكتابة، مسألة في وجوب الجنة لمن تنسب ولادته إلى النبي صلى الله عليه وآله، الكلام في دلائل القرآن، جواب الكرمانى في فضل النبي صلى الله عليه وآله على سائر الانبياء، العمدة في الامامة، مسألة في انشقاق القمر و تكليم الذراع، مسألة في المعراج، مسألة في رجوع الشمس، المسألة المقنعة في إمامة امير المؤمنين عليه السلام، الرسالة الكافية في الفقه، المسائل الحرانية، الرسالة العزية، النصرة لسيد العترة، مسألة في المواريث، البيان عن غلط قطرب في القرآن، مسألة في الوكالة، كتاب في القياس، شرح كتاب الاعلام، النقض على ابن الجنيدي في اجتهاد الرأي، جواب ابي الفرج بن اسحاق عما يفسد الصلاة، نهج البيان عن سبل

(سبیل) الايمان، المسائل الواردة عن ابي عبدالله محمد بن عبدالرحمن الفارسی المقيم بالمشهد بالنوبندجان، مناسك الحج، عمد مختصرة على المعتزلة في الوعيد، جواب اهل جرجان في تحريم الفقاع، الرد على ابي عبدالله البصري في تفضيل الملائكة، الكلام في أن المكان لا يخلو من متمكن، جواب اهل الرقة في الاهلة و العدد، جواب ابي محمد الحسن بن الحسين النوبندجانی المقيم بمشهد عثمان، جواب (جوابات) ابي الفتح محمد بن علي بن عثمان، النقض على الجاحظ و فضيلة المعتزلة اشاره كرد. (نجاشی، بی‌تا، صص ۴۰۲-۳۹۹)

۵.۳-۲. وفات

شیخ مفید در سال چهارصد و سیزده^۱ هجری قمری در هفتاد و شش سالگی (ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ یافعی، ۱۹۹۷، م، ج ۳، ص ۲۲) در بغداد (صفدی، ۲۰۰۰، م، ج ۱، ص ۱۰۸) درگذشت و سید مرتضی بر او نماز خواند. (نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۲؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۹) شیخ را در خانه‌اش به خاک سپردند^۲ و بعد از دو سال (علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۹) پیکر مطهرش به نزدیکی قبر امام جواد علیه السلام (همان؛ نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۳؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳) در کنار استادش ابن قولویه (ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۹) منتقل شد.

۴-۲. سید مرتضی

مباحث مربوط به سید مرتضی در ضمن پنج عنوان آورده می‌شود:

۱-۴-۲. معرفی اجمالی

ابوالقاسم علی بن حسین بن موسی بن محمد بن موسی بن ابراهیم بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی

۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۲؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۳۹؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، م، ج ۴، ص ۳۷۴؛ ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۳؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲، م، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۸؛ ذهبی، ۲۰۰۳، م، ج ۹، ص ۲۲۷؛ همو، ۲۰۰۶، م، ج ۱۳، ص ۹۶؛ همو، ۱۹۸۵، م، ج ۲، ص ۲۲۵؛ همو، ۱۹۶۳، م، ج ۴، ص ۳۰؛ صفدی، ۲۰۰۰، م، ج ۱، ص ۱۰۸؛ یافعی، ۱۹۹۷، م، ج ۳، ص ۲۲؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸، م، ج ۱۲، ص ۱۹؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸.

۲. نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۳؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۸۳؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۲۴۹؛ صفدی، ۲۰۰۰، م، ج ۱، ص ۱۰۸.

بن‌حسین بن علی بن ابی‌طالب علیه السلام مشهور به سید مرتضی^۱، علم‌الهدی^۲ و ذوالمجدین^۳ در سال سیصد و پنجاه و پنج^۴ یا سیصد و پنجاه (ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷) هجری قمری به دنیا آمد. او پیشوای علمای امامیه (ذهبی، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۷۲؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۴۵) و صاحب منزلتی فراوان در علم، دین و دنیا بود. (نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰) سید مرتضی ساکن بغداد (ابن‌کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۶۷) و نقیب علویان^۵ در آن شهر (ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ ابن‌تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹) بود. او در علوم بسیاری یگانه زمان بوده^۶ و شخص اول علمی مانند کلام^۷، فقه،

۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۴؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۶۹؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۴؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن‌خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۳؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۷۲؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۳، ص ۱۲۴؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن‌کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۶۶؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۴، ص ۲۲۳؛ ابن‌تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲. شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۴؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۶۹؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲۱، ص ۷؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۳. شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۴؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ ابن‌کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۶۶.

۴. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۵؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۶۹؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۴؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۵۰؛ ابن‌خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۴۴؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۴، ص ۲۲۳؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۵. خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن‌جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۴؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن‌خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۳؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۷۲؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۳، ص ۱۲۴؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۴۳؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۴، ص ۲۲۳؛ ابن‌تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۶. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۴؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۷. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن‌خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۳؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶ م،

(شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ ابن داود، بی‌تا، ص ۱۳۷) اصول، ادبیات^۱، نحو، (ققطی، ۱۹۸۲، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۳، ص ۳۱۳) شعر^۲، معانی شعر، (همان) لغت (همان) و غیره به‌شمار می‌رفت.^۳ ابن بسام اندلسی در پایان کتاب الذخیره از او نام برده و گفته است: این شریف (سید)، پیشوای علمای عراق بود. در اختلافات و اتفاق نظرات، علمای آن به او روی می‌آوردند و بزرگانش از او می‌آموختند. او صاحب مدارس آن، مجمع رهروان آن و همنشین آن بود که اخبار از او منتشر می‌شد. اشعارش شناخته‌شده بود و اعمال و آثارش به نام خدا ستوده می‌گشت. علاوه بر این، تصنیفات او در دین و نوشته‌هایش در احکام مسلمانان گواه بر این است که او شاخه‌ای از آن اصول و اهل آن خاندان شریف بوده است. (ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۳، ص ۳۱۳ و ۳۱۴؛ یافعی، ۱۹۹۷، ج ۳، ص ۴۴)

۲-۴-۲. اساتید

از شاخص‌ترین اساتید او می‌توان به شیخ مفید^۴، حسین بن علی بن بابویه، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴) هارون بن موسی تلعبری (همان)، سهل بن احمد دیباجی^۵، محمد بن عمران مرزبانی^۶ و ابن جندی (خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۳، ص ۳۴۴) اشاره کرد.

-
- ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۷۳؛ همو، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۱۲۴؛ صفدی، ۲۰۰۰، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷، ج ۳، ص ۴۳؛ عسقلانی، ۱۹۷۱، ج ۴، ص ۲۲۳.
۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰؛ شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۳، ص ۳۱۳؛ ذهبی، ۲۰۰۶، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ صفدی، ۲۰۰۰، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹.
 ۲. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۰؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۵، ص ۲۹۴؛ ققطی، ۱۹۸۲، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰، ج ۳، ص ۳۱۳؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۷۳؛ یافعی، ۱۹۹۷، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸، ج ۱۲، ص ۶۶؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹.
 ۳. شیخ طوسی، ۱۴۱۷، ق، ص ۱۶۴؛ حموی، ۱۹۹۳، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۷، ق، ص ۱۷۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.
 ۴. ابن جوزی، ۱۹۹۲، ج ۱۵، ص ۱۵۷؛ ذهبی، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۷۳؛ صفدی، ۲۰۰۰، ج ۱، ص ۱۰۸؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸، ج ۱۲، ص ۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱، ج ۴، ص ۲۲۳؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۵۸.
 ۵. خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵، ج ۲، ص ۲۷۳؛ همو، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۱۲۴؛ عسقلانی، ۱۹۷۱، ج ۴، ص ۲۲۳.
 ۶. خطیب بغدادی، ۲۰۰۲، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ذهبی، ۲۰۰۳، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۶۳، ج ۳، ص ۱۲۴؛ عسقلانی، ۱۹۷۱، ج ۴، ص ۲۲۳.

۳-۴-۲. شاگردان

شیخ طوسی^۱، سلار دیلمی، (ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۱۳۵؛ ابن داوود، بی تا، ص ۱۰۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۷)، ابوالصلاح حلبی^۲، ابن برّاج (ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۸۰)، ابوبکر احمد بن حسین نیشابوری خزاعی (منتجب الدین، ۱۳۶۶، ص ۳۲) و ابوالحسن سلیمان بن حسن صهرشتی (همان، ص ۶۷) از شاخص ترین شاگردان او بودند.

۴-۴-۲. آثار

از کتب او می توان به تفسیر سورة الحمد و قطعة من سورة البقرة، تفسیر قوله تعالى قل تعالوا اتل ما حرم ربکم علیکم، الکلام علی من تعلق بقوله تعالى ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ﴾، تفسیر قوله تعالى لیس علی الذین آمنوا و عملوا الصالحات جناح فیما طعموا، تقریب الاصول، الرد علی یحیی بن عدی، الرد علی یحیی أيضا فی اعتراضه دلیل الموحّدين فی حدث الاجسام، الرد علیه فی مسألة سماها طبيعة المسلمين، مسألة فی كونه تعالى عالما، مسألة فی الارادة، مسألة اخرى فی الارادة، مسألة فی التوبة، مسألة فی الولاية من قبل السلطان، مسألة فی التأكيد، مسألة فی دلیل الخطاب، مسألة فی المتعة، المسائل المحمدیات، المسائل البادرثیات، المسائل المصریات، المسائل الرملیات، المسائل الموصلیات - ثلاثة فی الوعيد والقیاس والاعتماد - المسائل التبانیه، تفسیر قصیدته، الشافی فی الإمامة، الملخص فی اصول الدین، الذخیره، جمل العلم والعمل، الغرر و الدرر، التنزیه، المقنع فی الغیبة، الخلاف فی اصول الفقه، شرح مسائل الخلاف، الصرفة فی اعجاز القرآن، المصباح، الذریعة، تفسیر قصیده السید الحمیری رحمه الله المذهبة و مسائل انفرادات الامامیه و ما ظن انفرادها به اشاره کرد. (نجاشی، بی تا، ص ۲۷۰ و ۲۷۱)

شیخ طوسی علاوه بر کتب نام برده، کتب دیگری نیز برای سید مرتضی ذکر می کند که عبارت اند از: دیوان الشعر، المغنی لعبد الجبار بن احمد، مسائل منفردات فی اصول الفقه، البرق، الطیف و الخیال، الشیب و الشباب، تتبع الأبیات التي تكلم عليها ابن جنی فی اثبات المعانی

۱. شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۵؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۹؛ ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۴۵۰.

۲. شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۱۷؛ ابن شهر آشوب، بی تا، ص ۲۹؛ ابن داوود، بی تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۸۴.

للمتنبی، النقض علی ابن جنی فی الحکایة و المحکی، مسائل مفردات، المسائل الصيداویة، المسائل الطرابلسیة الأولى، مسائلهم الثانية، المسائل الحلبيّة الأولى، مسائلهم الآخرة، مسائل اهل مصر قدیما فی الطیف، مسائلهم أخیراً، المسائل الدیلمیة، المسائل الناصریة فی الفقه، المسائل الطوسیة و المسائل الجرجانیة. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۴ و ۱۶۵)

۵.۴-۲. وفات

سید مرتضی در سال چهارصد و سی و شش^۱ یا چهارصد و سی و سه (ابن شهرآشوب، بی‌تا، ص ۶۹) هجری قمری در حدود هشتاد و یک سالگی^۲ در بغداد (ابن خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۶) درگذشت. فرزندش در خانه خود سید بر او نماز خواند و نجاشی، ابویعلی شریف محمدبن حسن جعفری و سلاّربن عبدالعزیز دیلمی عهده‌دار غسل او شدند (نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹) و سید را در خانه خودش به خاک سپردند.^۳

۵.۲. شیخ طوسی

مباحث مربوط به شیخ طوسی در ضمن پنج عنوان آورده می‌شود:

۱.۵.۲. معرفی اجمالی

ابوجعفر محمدبن حسن بن علی طوسی مشهور به شیخ الطائفة (ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۶۹) در سال

۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۱؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۵؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۹؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۸؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۵۰؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۶؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۹، ص ۵۵۷؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۲۳۱؛ همو، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۷۲؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۳، ص ۱۲۴؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲۱، ص ۷؛ یافعی، ۱۹۹۷ م، ج ۳، ص ۴۳؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۶۷؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۴، ص ۲۲۳؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۳۹؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲. شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۵؛ ابن شهرآشوب، بی‌تا، ص ۶۹؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۳۷؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹؛ ذهبی، ۱۹۸۵ م، ج ۲، ص ۲۷۲ و ۲۷۳؛ همو، ۱۹۶۳ م، ج ۳، ص ۱۲۴؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۶۷؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۴، ص ۲۲۳.

۳. نجاشی، بی‌تا، ص ۲۷۱؛ خطیب بغدادی، ۲۰۰۲ م، ج ۱۳، ص ۳۴۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۲۹۹؛ قفطی، ۱۹۸۲ م، ج ۲، ص ۲۵۰؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰ م، ج ۳، ص ۳۱۶؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۷۹.

سیصد و هشتاد و پنج هجری قمری (همان؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹) به دنیا آمد. او پیشوای علمای امامیه به شمار می‌رفت. (همان) شیخ طوسی شخصی عالی‌قدر (نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۳)، ثقه (همان) و صاحب منزلتی فراوان بوده و علاوه بر آن از علومی مانند حدیث‌شناسی، رجال، فقه، اصول، کلام و ادبیات برخوردار بود. (علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹)

۲-۵-۲. اساتید

او در سال چهارصد و هشت هجری قمری وارد عراق شد (همان؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۶۹) و به شاگردی شیخ مفید درآمد.^۱ از شاخص‌ترین اساتید او می‌توان به سید مرتضی، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۴؛ همو، ۱۴۱۷ ق، ص ۱۶۵؛ حموی، ۱۹۹۳ م، ج ۴، ص ۱۷۲۹) هلال‌بن محمد حفار، (ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۰، ص ۱۲۲؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵) حسین‌بن عبیدالله غضائری (پدر ابن‌غضائری صاحب رجال) و احمدبن عبدون اشاره کرد. (ذهبی، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۴۵۰)

۳-۵-۲. شاگردان

ابوعلی حسن‌بن محمد (فرزند شیخ طوسی)، (همان؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۰، ص ۱۲۲؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵) ابوالصلاح حلبی، (شیخ طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۱۷؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۵۸؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۸۴) ابوبکر احمدبن حسین نیشابوری خزاعی، (منتجب‌الدین، ۱۳۶۶، ص ۳۲) آدم‌بن یونس نسفی (همان، ص ۳۴) و ابوالحسن سلیمان‌بن حسن صهرشتی (همان، ص ۶۷) از شاخص‌ترین شاگردان او بودند.

۴-۵-۲. آثار

شیخ طوسی آثار بسیاری را در موضوعات مختلف تألیف نموده است که عبارت‌اند از:

۱. آثار تفسیری: التبیان فی تفسیر القرآن، المسائل الرجیة فی تفسیر القرآن و المسائل الدمشقیة؛

۱. نجاشی، بی‌تا، ص ۴۰۳؛ شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۳۹؛ ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۰، ص ۱۲۲؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۴۵۰؛ صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲، ص ۲۵۸؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵.

۲. آثار حدیثی: تهذیب الأحکام، الاستبصار و المجالس فی الاخبار؛
۳. آثار کلامی: تلخیص الشافی فی الإمامة، المفصح فی الإمامة، الغیبة، الاقتصاد فیما یجب علی العباد، النقض علی ابن‌شاذان فی مسألة الغار، مقدمة فی المدخل إلی علم الکلام و ریاضة العقول (شرح المقدمة)؛
۴. آثار فقهی: النهایة، المبسوط، الایجاز فی الفرائض، الجمل و العقود، المسائل الجنبلائیة، المسائل الحائریة، المسائل الحلبیة، مسألة فی تحریم الفقاع و مسائل الخلاف؛
۵. آثار اصولی: العدة فی أصول الفقه و مسألة فی العمل بخبر الواحد؛
۶. آثار رجالی: اختیار الرجال، الرجال من روی عن النبی ﷺ و عن الائمة ﷺ و فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین؛
۷. آثار تاریخی: مقتل الحسین ﷺ و مختصر اخبار المختار بن ابی عبیده ﷺ؛
۸. آثار در ادعیه: مختصر فی عمل یوم و لیلة، مصباح المتعبد، مختصر المصباح فی عمل السنة، هداية المسترشد و بصيرة المتعبد و مناسک الحج فی مجرد العمل و الأدعية؛
۹. آثار در علوم مختلف: مختصر ما لا یسع المکلف الاخلال به، مسألة فی الأحوال، ما یعلل و ما لا یعلل، تمهید الاصول (شرح جمل العلم و العمل)، المسائل الرازیة فی الوعید، المسائل فی الفرق بین النبی و الامام، أنس الوحید، المسائل الالیاسیة، مسائل ابن‌البراج و کتاب فی الأصول. (شیخ طوسی، ۱۴۱۷ ق، صص ۲۴۲-۲۴۰)
- ابن‌شهر آشوب علاوه بر کتب نام برده، کتب دیگری نیز برای شیخ طوسی ذکر می‌کند که عبارت‌اند از: تعلیق ما لا یسع، المسائل الجبریة، المسائل القمیة، مسألة فی مواقیة الصلاة و مسألة فی وجوب الجزیة علی اليهود و المنتمین إلی الجبابرة. (ابن‌شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۵)

۵.۵.۲. وفات

شیخ طوسی در سال چهارصد و شصت^۱ یا چهارصد و پنجاه و هشت (همان، ص ۱۱۴) یا چهارصد

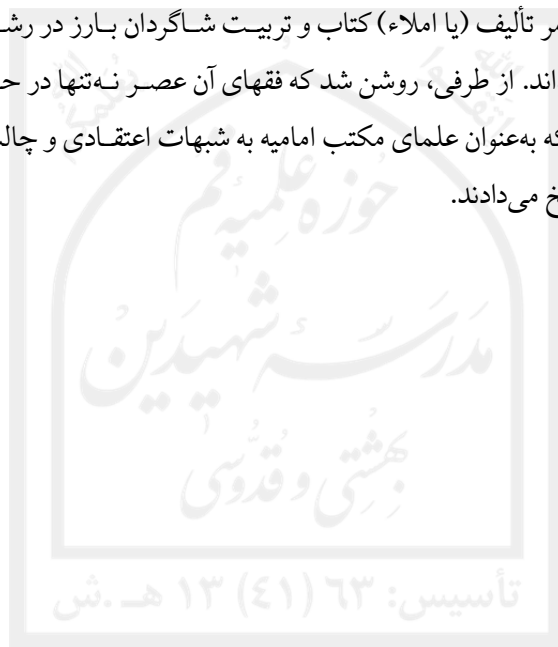
۱. ابن‌جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۶، ص ۱۱۰؛ ابن‌داوود، بی‌تا، ص ۱۷۰؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۰، ص ۱۲۲؛ همو، ۲۰۰۶ م، ج ۱۳، ص ۴۵۰؛ ابن‌کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۱۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵؛ ابن‌نغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۸۲.

و پنجاه و نه (صفدی، ۲۰۰۰ م، ج ۲، ص ۲۵۸) و یا چهارصد و شصت و یک (عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵) هجری قمری در نجف^۱ درگذشت. حسن بن مهدی سلیقی، ابو محمد حسن بن عبدالواحد عین زربی و ابوالحسن لؤلؤی عهده‌دار غسل او شدند. (علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹) شیخ را در خانه خودش به خاک سپردند. (همان؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۷۰)

۳. نتیجه

از گزاره‌های تاریخی این مقاله دانسته شد که هر پنج فقیه نام‌برده حضور بسیار چشم‌گیری در فقه امامیه داشته و با دو امر تألیف (یا املاء) کتاب و تربیت شاگردان بارز در رشد علم فقه نقش تأثیرگذاری ایفا نموده‌اند. از طرفی، روشن شد که فقهای آن عصر نه تنها در حوزه مسائل فقهی تخصص داشتند، بلکه به عنوان علمای مکتب امامیه به شبهات اعتقادی و چالش‌های اجتماعی متنوع آن روز نیز پاسخ می‌دادند.

۱. ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص ۱۱۴؛ ابن جوزی، ۱۹۹۲ م، ج ۱۶، ص ۱۱۰؛ ابن داوود، بی‌تا، ص ۱۷۰؛ علامه حلی، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۴۹؛ ذهبی، ۲۰۰۳ م، ج ۱۰، ص ۱۲۲؛ ابن کثیر، ۱۹۸۸ م، ج ۱۲، ص ۱۱۹؛ عسقلانی، ۱۹۷۱ م، ج ۵، ص ۱۳۵؛ ابن تغری، بی‌تا، ج ۵، ص ۸۲.

فهرست منابع

۱. ابن تغری، ابوالمحاسن جمال‌الدین یوسف بن تغری بردی اتابکی (بی تا). *النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة* (بی جا). قاهره: انتشارات دارالکتب المصرية.
۲. ابن جوزی، ابوالفرج جمال‌الدین عبدالرحمن بن علی بن محمد، محققین: محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا (۱۴۱۲ ق - ۱۹۹۲ م). *المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیة.
۳. ابن خلکان، ابوالعباس شمس‌الدین احمد بن محمد بن ابراهیم بن ابی بکر بن خلکان، محقق: احسان عباس (۱۹۰۰ م). *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان* (چاپ صفرم). بیروت: انتشارات دار صادر.
۴. ابن داوود، ابومحمد تقی‌الدین حسن بن علی بن داود حلّی (بی تا). *الرجال* (بی جا). قم: انتشارات شریف الرضی.
۵. ابن شهر آشوب، ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب (بی تا). *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین قديما و حديثا* (بی جا). نجف: المطبعة الحیدریة.
۶. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر بن کثیر دمشقی، محقق: علی شیری (۱۴۰۸ ق - ۱۹۸۸ م). *البداية و النهایة* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دار احیاء التراث العربی.
۷. ابوی مه‌ریزی، حسین (۱۳۸۵)، *تأثیر شخصیت شیخ طوسی برفقه و آرای فقهای پس از خود*، مجله اسلام‌پژوهی، ش ۲، صص ۸۰-۶۳.
۸. اوز، مصطفی (۱۳۹۴)، «علم الهدی شریف مرتضی»، مجله بساتین، ش ۳ و ۴، صص ۱۵۲-۱۴۵.
۹. حموی، ابوعبدالله شهاب‌الدین یاقوت بن عبدالله رومی، محقق: احسان عباس (۱۴۱۴ ق - ۱۹۹۳ م). *معجم الأدباء* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالغرب الإسلامی.
۱۰. خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی بن ثابت بن احمد بن مهدی، محقق: دکتر بشار عواد معروف (۱۴۲۲ ق - ۲۰۰۲ م). *تاریخ بغداد* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالغرب الإسلامی.
۱۱. ذهبی، ابوعبدالله شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز، محقق: بشار عواد معروف (۲۰۰۳ م). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالغرب الإسلامی.
۱۲. _____ (۱۴۲۷ ق - ۲۰۰۶ م). *سیر أعلام النبلاء* (بی جا). قاهره: انتشارات دارالحديث.
۱۳. _____، محقق: ابوهاجر محمد السعید بن بسیونی زغلول (۱۴۰۵ ق - ۱۹۸۵ م). *العبر فی خبر من غیر* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیة.
۱۴. _____، محقق: علی محمد البجاوی (۱۳۸۲ ق - ۱۹۶۳ م). *میزان الإعتدال فی نقد الرجال* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالمعرفة.

١٥. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم (بی تا). *بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة* (بی جا). صیدا: انتشارات المكتبة العصرية.
١٦. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی، محقق: جواد قیومی اصفهانی (١٣٧٣). *رجال الطوسی* (چاپ سوم). قم: انتشارات مؤسسة النشر الإسلامی.
١٧. _____ (١٤١٧ ق). *الفهرست* (چاپ اول). قم: انتشارات نشر الفقاهة.
١٨. صفدی، صلاح الدین خلیل بن أبیک بن عبد الله، محقق: احمد الأرناؤوط و ترکی مصطفی (١٤٢٠ ق - ٢٠٠٠ م). *الوافی بالوفیات* (بی جا). بیروت: انتشارات دار إحياء التراث العربی.
١٩. عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی بن محمد بن احمد بن حجر، محقق: دائرة المعارف النظامية (١٣٩٠ ق - ١٩٧١ م). *لسان المیزان* (چاپ دوم). بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
٢٠. عظیمی، حبیب الله (١٣٨١)، *پیشهادی در ادوار تحولات فقه امامیه*، مجله مطالعات اسلامی، ش ٥٧، صص ١٥٦-١٢٥.
٢١. علامه حلی، ابومنصور جمال الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی، محقق: جواد قیومی (١٤١٧ ق). *خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال* (چاپ اول). قم: انتشارات نشر الفقاهة.
٢٢. قفطی، ابوالحسن جمال الدین علی بن یوسف، محقق: محمد ابوالفضل ابراهیم (١٤٠٦ ق - ١٩٨٢ م). *إنباه الرواة علی أنباه النحاة* (چاپ اول). قاهره: انتشارات دارالفکر العربی.
٢٣. منتجب الدین، علی بن عبید الله بن حسن بن بابویه رازی، محقق: دکتر سید جلال الدین محدث ارموی (١٣٦٦). *فهرست منتجب الدین* (بی جا). قم: انتشارات کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی نجفی.
٢٤. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد، محقق: شبیری زنجانی، سید موسی (بی تا). *رجال النجاشی* (بی جا). قم: انتشارات مؤسسة النشر الإسلامی.
٢٥. وکیل، ابومحمد (١٣٤٦)، *کلینی (پیشوایان فکری شیعه)*، مجله معارف اسلامی (سازمان اوقاف)، ش ٤، صص ٦٠-٥٥.
٢٦. یافعی، ابومحمد عقیف الدین عبد الله بن اسعد بن علی بن سلیمان، محقق: خلیل المنصور (١٤١٧ ق - ١٩٩٧ م). *مرآة الجنان و عبرة الیقظان فی معرفة ما یعتبر من حوادث الزمان* (چاپ اول). بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیة.